

Aloyzas VIDUGIRIS

DĖL PIETRYČIŲ LIETUVOS ANKSTYVŲJŲ
SLAVĖJIMO TARPSNIŲ

Dabar būtų sunku kalbėti apie Pietryčių Lietuvą, jos etnolingvistinę raidą ir padėtį be senųjų aukštaitiškų šio krašto vietovardžių. Tačiau retam turbūt težinoma, kad šie vietovardžiai, skambesiu ir daryba niekuo nesiskiriantys nuo kitų Lietuvos vietų pavadinimų, antram gyvenimui sugrįžo 1939–1943 m. autoritetingiausio Lietuvos vardyno tvarkytojo prof. Antano Salio rūpesčiu. Iki tol tie vietovardžiai buvo smarkiai iškraipyti, suslavinti, t.y. apkloti storu svetimųjų apnašų sluoksniu.

Su prof. A. Saliu 1969 metais, jo viešnagės Lietuvoje metu, teko nemaža kalbėtis apie etnolingvistinę Pietryčių Lietuvos padėtį. Jis gana daug pasakojo apie Vilniaus apylinkėse sutiktus lietuviškai kalbėti mokėjusius senokus, būdingesnes jų kalbos tarmes. Gerai įsiminė jo žodžiai, jog karo metais Lietuvai priklausiusioje teritorijoje, nusitęsusioje iki Vidžių, Svėrių, Ašmenės ir Krėvo, bemaž nebuvo apylinkių be lietuviškai mokančių žmonių *.

Sugrąžinus senas vietovardžių formas, šis kraštas, be abejo, dar tvirčiau suvokiamas kaip visos Lietuvos dalis, mūsų kultūrinio konteksto savastis. Vien jau iš to išplaukia neblėstanti A. Salio darbų reikšmė, jo paties, kaip mokslininko ir asmenybės, didybė.

Dabar Pietryčių Lietuva yra gana marga tiek kalbiniu, tiek ir tautiniu požiūriu, nuėjusi ilgą kalbų, kartais ir gyventojų kaitos kelią. Čia norima plačiau panagrinėti šios Lietuvos dalies ansktyvesniųjų slavėjimo tarpsnių priežastis ir pačią slavėjimo eigą.

Visuotinio Pietryčių Lietuvos slavėjimo (polonizacijos) pradžia paprastai datuojama XIX a. viduriu, ypač to amžiaus antrąja puse (daugiausia remiamasi H. Turskos tyrimų duomenimis¹). Tačiau toks apibendrinimas teisingas tik iš dalies, kai kalbama apie kaimo žmonių visuotinės polonizacijos pradžią. Tuo metu audringas polonizacijos proveržis reikėsi trim židiniais: Vilniaus, Kauno ir Smalvų (tiksliau – Daugpilio).

Dar ankstesnį slavėjimo procesą galima vadinti inkubaciniu. Lietuvių aristokratų vartota bendrinė lenkų kalba, laikui bėgant atmiešta gausių lituanizmy ir vietos gudų (baltarusių) kalbos elementų (paprastai vadinama

* Pokario ekspedicijų metu čia (pvz., netoli Naujosios Vilnios, Kėviškių k., Šumske ar Baltarusijoje – Mackonių k. prie Kamojų, Mikailiškėse, pakeliui į Svėrius – ir kitur) teko sutikti buvusių to meto seniūnų, tikrų asmenybių, iškentusių Sibiro lagerius ir Armijos kraujos terorą. Vieni jų lietuviškai mokėję iš mažens (išmokę iš savo tėvų ar senelių), kiti pramokę vėliau uždarbiaudami ar kitokiu būdu.

lietuviškąją lenkų kalbą — "polszczyzna litewska", arba kultūriniu, periferiniu lenkų kalbos dialektu), čia palengva plito vertikaliu būdu — nuo aukščiausiojo luomo (aristokratijos) per vidurinįjį (smulkiąją bajoriją ir miestiečius) iki žemojo luomo (lietuvių baudžiauninkų ar laisvųjų valstiečių) keletą amžių.

Svarbiausios lietuvių kalbos nykimo priežastys buvo nuo Lenkijos dvasinės hierarchijos priklausoma Lietuvos katalikų bažnyčia ir po 1569 m. Liublino unijos prasidėjęs Lietuvos valstybingumo silpnėjimas. Galutinai valstybingumas sunaikintas per Lietuvos-Lenkijos valstybės padalijimus (1772, 1793 ir 1795 m.). Dauguma lietuvių aristokratų, iki šiol palaikiusių Lietuvos suverenitetą ir visuomet pabrėžusių savo skirtingumą nuo lenkų, bendro pavojaus akivaizdoje vis labiau solidarizavosi su lenkų bajorija. Iš 1791 m. konstitucijos buvo išbrauktas ir Lietuvos vardas.

Įtakos turėjo dar ir tai, kad Lietuvos valstybė nebuvo tokia homogeninė kaip XIII amžiuje, karaliaus Mindaugo valdymo metais. Vėliau Lietuva nutįso nuo Baltijos iki Juodosios jūros. Be to, aiškios etninės ribos tarp lietuvių ir rytinių slavų, dabartinių baltarusių protėvių, niekada nebuvo: gerokai anksčiau apsikrikštiję rytų slavai, krikštydami dvikalbius gyventojus, pleištais skverbėsi ir į etnines lietuvių žemes. Kai 1323 m. Gediminas iš oficialios to meto sostinės Vilniaus rašė laiškus į Vakarų Europą, Vilniuje jau veikė ne tik katalikų bažnyčia, bet ir stačiatikių cerkvė. Išaugus valstybei ir įsigalėjus katalikybei, Vilnius tapo vienu didžiausių miestų ne tik Lietuvoje, bet ir visoje Rytų Europoje². Jis — ne vien etninės Lietuvos, bet ir vakarinių rytų slavų žemių, įėjusių į Didžiąją Lietuvos Kunigaikštystę, — sostinė, vienas svarbiausių tarptautinių Vakarų ir Rytų Europos kryžkelės centrų.

Nuo kontrreformacijos metų Vilniuje įsikūręs universitetas ir daug įvairių vienuolių, laikui bėgant, ėmė valdyti nemažą aplinkinių žemių. Daug nelaimių atnešė XVII a. ir XVIII a. pradžios švedų ir rusų invazijos, sukėlusios badą ir marą. Į ištūstėjusias Pietryčių Lietuvos žemes iš rytų atsikėlė nemažą gyventojų slavų, kurie kai kur gerokai pakeitė kalbų vartojimo santykius.

Iš atsitiktinai į rankas patekusios XVIII a. pradžios (1702–1729 m.) Lavóriškių parapijos krikšto knygos³, matyti, kad daugelis pavardžių dar buvo lietuviškos, rodančios ir lietuviškai šnekėjusius žmones, pvz.: *Baioraytis* (1716 m., Dekaniškių k.), *Bielunas* (1705, Dekaniškės), *Bivoynis* (1704, Juozapinė), *Butkunas* (1723, Lavóriškės), *Czeszninkas* (1716, Lavóriškės), *Dackunas* (1713, Kirtimai), *Dedela* (1703, Kėviškės), *Dervinis* (1704, Slabadà), *Dudela* (1717, Dekaniškės), *Dutkus* (1713, Bildžiai), *Gaydaytis* (1716, Kirtimai), *Gaydis* (1704, Skaisteriai), *Gawris* (1721, Puntužai), *Kuialis* (1719, Mickūnai), *Pavilenas* (1713), *Szwogzlis* (1712, Bildžiai) ir daug kitų. Greta nemažą jau apslavintų (su slaviška priesaga, be lietuviškos galūnės) vyriškų pavardžių, pvz.: *Bilksztowt* (1723, Dekaniškės), *Bujwid* (1718, Bildžiai), *Derwin* (1704, Slabadà), *Derwinowicz* (1705, Skaisteriai), *Grażul* (1721, Dūbiai), *Mikulaniec* (1721, Slabadà), *Szwagzlewicz* (1704, Dekaniškės) ir kt. Lietuviškai kalbėjusius gyventojus nepaneigiamai rodo gausios dzūkiskos mergaičių pavardės, pvz.: *Awksztadwaricia* (1713, Dekaniškės), *Bajoruyczia* (1716, Dekaniškės), *Derwiniuczia* (1709, Skaisteriai), *Dirwoniuszknyczia* (1716, Lavóriš-

kės), *Ga(i)daluczia* (1716, Bildžiai), *Gaylucia* (1714, Skaisteriai), *Jieremnuyczie* (1716, Dubniškės), *Karaniucia* (1702, Skaisteriai), *Kiekcziucia* (1705, Bildžiai), *Melnikuycia* (1718, Lavoriškės), *Mikulayczia* (1716, Kirtimai), *Szaltanosa(i)cia* (1713, Lavoriškės), *Waskaicie* (1713, Lavoriškės), *Zmitruntkucia* (1703, Rusiai) ir nemaža kitų. Greta yra ir suslavintų pavardžių, pvz., *Biwoyniowa* (1709, Kirtimai), *Buywidowna* (1717, Dekaniškės), *Dedelówna* (1703, Kėviškės), *Derviniowna* // *Derviniuwna* (1704, Skaisteriai; 1705, Slabadà; 1718, Bildžiai), *Dagiliowna* (1703, Dekaniškės), *Mikulanka* (1714, Slabadà), *Milucanka* (1703, Kėviškės), *Smilginicha* (1724, Mickūnai), *Szakulanka* (1712, Mickūnai) ir kt.

Tuo metu gyventojų dalis, matyt, dar labai silpnai slaviškai temokėjo. Tai rodo mergaičių pavardės, sudarytos su dviguba – lietuviška ir slaviška priesaga, pvz., *Dudicianka* (< *Dūd* + *yč* + *anka*; 1716, Dekaniškės), *Markuniczuwna* (< *Morkūn* + *yč* + *uwna*; 1702, Skaisteriai) ir turbūt *Brazaiciowna* (< *Braz* + *aič* + *owna*; 1716, Lavoriškės), *Grigaiciowna* (< *Grig* + *aič* + *owna*; 1713, Kaniūkai), nes minėtoje metrikų knygoje nėra nei pavardės *Brazaitis*, nei *Grigaitis*. Tačiau dvikalbių gyventojų tikriausiai sparčiai daugėjo, nes pirmajame ir antrajame XVIII a. dešimtmetyje lietuviškų pavardžių gerokai daugiau negu trečiajame dešimtmetyje. Daugėjo pavardžių ir su slaviškomis priesagomis -*evič*, -*ovič*. Dvikalbystė plito, matyt, vis labiau. Dėl maro ir atsikėlių, galimas daiktas, kito etninė gyventojų sudėtis. Vis dėlto, iki XVIII a. galo, o kitur ir vėliau, etnolingvistinė padėtis nebuvo iš esmės pakitusi.

Vilniuje ir artimesnėse bei tolimesnėse jo apylinkėse lietuviškai mokantis žmogus dar iki XIX a. antrosios pusės laikytas įprastu dalyku. Todėl Vilniaus apskrities, vyskupijos, o iš dalies, ir visos gubernijos lietuviškumas buvo savaime suprantamas. Tai gerai matyti iš to meto K. Bogušo, K. Kontimo, D. Poškos, P. Kepeno, M. Balinsko, T. Lipinskio, J. Jaroševičiaus, T. Narbuto ir kitų autorių raštų. Tačiau kartu reikštas susirūpinimas lietuvių kalbos padėtimi, jos beteisiškumu ir naikinimu.

Jau po pirmojo Lietuvos ir Lenkijos valstybės padalijimo sekusi reakcija – 1773 m. švietimo reforma – iškėlė uždavinį konsoliduoti ir sulieti į vieną lietuvių bei lenkų tautas⁴. Tuo tikslu smarkiai išplėstas parapinių mokyklų tinklas⁵. Jas prižiūrėti ir mokymo programas koordinuoti turėjo supasaulietintas Vilniaus universitetas (akademija), kuriame dėstyta jau ne lotyniškai, o lenkiškai. Netrukus 1787 m. dekretu lenkų kalba įvesta į Vilnaus vyskupijos bažnyčias⁶. Tai buvo skaudžiausias smūgis lietuvių kalbai, nes ji pašalinta iš paskutinės viešos oficialaus vartojimo vietos. Daugelyje Rytų Lietuvos vietų šis smūgis lietuvių kalbai buvo lemtingas.

Kaip staigus statuso kitimas atsiliepė lietuvių kalbos vartojimui, rodo 1827 m. trumpa apylinkės kalbinės padėties charakteristika, pateikta Lavoriškių klebono: "parapijos gyventojų gimtoji kalba yra lietuvių, bet dabar jau kalbama rusiškai (t.y. gudiškai – A. V.); anksčiau, prieš 40 metų, visi kalbėjo lietuviškai"⁷. Taigi nuo 1787 m. – lietuvių kalbos pašalinimo iš bažnyčios, jos savotiško uždraudimo – iki 1827 m. buvo praėję lygiai 40 metų, o viešai lietuviškai, matyt, jau buvo vengiama kalbėti. Geriausiu atveju lietuvių

kalba išliko tik šeimose, bet ir tai — ne visur ir nevienodą laiką. Gyventojai, pradėję kalbėti slavų kalbomis, ir patys sparčiai slavėjo.

Tačiau iki XIX a. antrosios pusės, ir kai kur dar vėliau, plito ne proteguojamoji lenkų kalba (nors ją stengėsi mokėti visi), o gudų, arba paprastoji, kalba, iš tradicijos tiesiogiai paplitusi horizontalių (lateralinių) kontaktų būdu ir atlikusi pereinamosios, tarpinės, ir tam tikrą regioninės kalbos vaidmenį. Ypač jos vaidmuo ir vartojimas išaugo carinės Rusijos imperijos valdymo metais, nes, lietuvių valstiečių suvokta kaip prestižinės lenkų (ponų) kalbos prastesnis variantas, ji buvo daug artimesnė socialiniu požiūriu. Gudų kalbos poreikį skatino iš pradžių per dvarus ir bažnyčią kryptingai varoma lenkinimo, o paskui ir rusinimo politika (rusai ją laikė rusų kalbos tarpe). Tiesiog lenkiškai išmokti vien iš atsitiktinių kontaktų su dvarieškiais ir dvasininkais, neturint tiesioginių ryšių su lenkų etnosu, nebuvo galima.

Kaip Lavóriškių apylinkėje, panaši padėtis tuo metu buvo ir kitose parapijose, esančiose į rytus nuo Vilniaus, kur persvarą turėjo slavų ('rusų-lenkų', 'rusinų', t.y. gudų) kalba, pvz., Rudaminės, Rūkainių, Kenės, Šūmsko, Tābariškių, Mėdininkų, Astravo⁸ ir kt. XIX a. pirmojoje pusėje lietuvių kalba dar tebevyravo tik nuo Lavóriškių į kitą pusę, pvz., Buivydžių parapijoje — "visi Buivydžių parapijos kaimų gyventojai tarpusavyje kalba įprastine lietuvių kalba"⁹. Bistrųčios — "visi ir visoje parapijoje kalba lietuviškai, tik retai kada lenkiškai arba rusiškai"¹⁰; Varnionių — "kalbama pakaitomis rusų, lenkų ir lietuvių kalbomis; lietuvių kalba iki čia tęsiasi nuo Kaūno ir Kuřšo gubernijų"¹¹; Mikailiškių — "26 kaimai kalba lietuviškai"¹², neminint visai dar lietuviškos Gervėčių apylinkės. Kitoje to kiek pirmiau pradėjusio slavėti "koridoriaus" pusėje lietuviškos vėl tebebuvo Pārudaminio, Rūdninkų, Turgėlių, Šalčininkėlių, Šalčininkų ir kitos apylinkės¹³.

Gana taikliai ir glaustai XIX a. pirmosios pusės Vilniaus apskrities kalbų padėtį apibūdino geri to krašto žinovai, istorikai M. Balinskis ir T. Lipinskis: "Vilniaus apskritis gyvenama pačių lietuvių. Tačiau lietuvių kalba ištiesai vyrauja tik iš šiaurės pusės, arba dešiniajame Neriės krante; prie paties Vilniaus iš pietų pusės ji užleido vietą lenkų kalbai; toliau lietuviški kaimai maišosi su kaimais, kuriuose vartojama lenkų-rusų (gudų — A. V.) kalba. Vis dėlto tarp šios apskrities kaimo žmonių lietuvių kalba nusveria abi pastarąsias"¹⁴. Kad anksčiau slavėti pradėję pakelių Vėlnius-Mėdininkai-Ašmeną ir Vėlnius-Šūmskas-Sālos-Smurgāinys gyventojai asimiliavosi netolygiai, 1860 m. patvirtino rašytojas V. Sirokomlė, keliavęs iš Vilniaus į Ašmeną: "Pakeliui vietomis sutikti žmonės kalba lietuviškai, tačiau tarp jaunosios kartos žmonių lietuvių kalba jau pamirštama ir užleidžia vietą rusinų-lenkų kalbai"¹⁵. XIX amžiuje paprastoji, arba vietinė, gudų, kalba kaip antroji sparčiai plito ir toliau į vakarus nuo Vilniaus: Vėlniaus-Trākų pakelėmis, Neries paupiu — apie Riėšę, Sūdervę, Rýkantus, Dūkštąs ir kt. Be to, gudiškai neretai kalbėjo net smulkieji bajorai.

Daugelis autorių, su brūkšneliu rašydami slavų kalbas, — "lenkų-rusų", "rusinų-lenkų" ir kt., — norėjo pabrėžti ne tiek tų kalbų artimumą, kiek neatskiriamą jų vartojimą: senąją lietuvių kartą keitė jaunoji, kuriai genetiškai artimos kalbos tapo neatskiriamos ir būtinos. Vyraujančia buitės kalba tapo

paprastoji, arba gudų, o dvaro, šlėktos, bažnyčios ir apskritai kultūros kalba – lenkų. Nuo XVIII a. galo iki XIX a. antrosios pusės ir vėliau daugiausia paplito paprastoji kalba: vienur kaip pagrindinė, kitur kaip pagalbinė, antroji bendravimo priemonė. Tačiau tuo metu vyko dar ne tautinė, o daugiausia kalbinė gyventojų asimiliacija. Nors gyventojai jau mokėjo ir kalbėjo kitomis kalbomis, bet paprastai dar buvo vadinami ar vadinosi lietuviais¹⁶.

Taigi pirmasis slavėjimo tarpsnis (XVIII a. pabaiga – XIX a. vidurys) daugiausia pakeitė rytinę Vilniaus apskrities dalį: artimiausias pietrytines Vilniaus apylinkes (įjungiant ir Vilniaus-Trākų kelią) ir Vilniaus-Ašmenės bei Vilniaus-Šūmsko, arba vadinamojo Júodojo kelio ("Čiorny tracht"), pakeles ir kt. Lietuvių kalbos nykimą daugiausia lėmė vien lenkų kalbą pradėjusi vartoti bažnyčia (vadovaujama iš Lenkijos) ir lenkiškos parapinės mokyklos, draudusios vaikams lietuviškai kalbėti ne tik mokykloje (metelingų kabinėjimas ir kt.), bet ir šeimose.

Antrasis visuotinio slavėjimo tarpsnis – (XIX a. antroji pusė – XX a. pradžia) buvo tiesioginė reakcija į prievartinę rusifikaciją: po 1863–1864 m. sukilimo lietuvių spauda lotyniškais rašmenimis uždrausta, mokyklose mokoma vien tik rusiškai, persekiojami gyventojai, bažnyčios verčiamos cerkvėmis. Būtent tuo metu tarp rusifikatorių caro valdininkų ir polonizatorių dvarininkų bei prolenkiškos orientacijos dvasininkų įsiliepsnoja kova dėl įtakos lietuvių valstiečiams. Nors laiko požūriui šis tarpsnis – nepertraukiama pirmojo slavizacijos etapo tąsa, tačiau kokybiškai tai – naujas laikotarpis: visuotinė lietuvių polonizacija apėmė ne tik kalbą, bet ir tautinę savimonę. Lenkų kalba, anksčiau įsigalėjusi tik aukštesniuosiuose visuomenės sluoksniuose, tuo metu pasiekė ir žemąjį sluoksnį. Periferinis lenkų kalbos variantas, arba tiesiog lietuviškoji lenkų kalba ("polszczizna litewska"), pradėjo plisti tarp lietuvių valstiečių į vakarus ir šiaurę nuo Vilniaus – Nemenčinės, Pabėžės, Pabradės, Sužionių, Kaŕvio, Máišiagalos, Jōniškio, Dubingių, Iñturkės, Giedraičių, Bijūtiškio, Širvintų, Kernavės ir kitose apylinkėse.

Polonizacijos viršūnė pasiekta XIX a. devintajame dešimtmetyje – XX a. pradžioje, suaktyvėjus lietuvių tautiniam sąjūdžiui. Po "Aušros" pasirodymo, nuo 1884–1885 m., sulenkėjusių dvarininkų ir dvasininkų spaudžiama dvasinė Vilniaus diecezija perėjo į atvirą puolimą prieš lietuvių kultūros veikėjus, knygnešius, lietuviškos orientacijos dvasininkus ir apskritai lietuvių kalbą, siekdama ją diskredituoti¹⁷.

Vilkdami administracinę carinės valdžios priespaudą ir dvasinį lenkų jungą, žmonės kentė dvigubai. Lenkų politiniai ideologai, naudodamiesi neribota savo įtaka, atkakliai ėmė skelbti, kad buvusioje Lietuvos-Lenkijos valstybėje tėra tik viena lenkų tauta, viena lenkų kalba ir viena lenkų tikyba ("polska wiara"). Visos kitos kalbos esančios tik lenkų kalbos tarmės. Nuo tada lenkais imta vadinti visus katalikus, nežiūrint kokia kalba jie bekalbėtų. Didieji miestai, daugelis didesnių miestelių, valsčių ir parapijų centrų, tankus dvarų tinklas virto didžiausiais polonizacijos židiniais.

Žmonėms buvo nelengva priimti šią aukštesniųjų luomų išdavystę. Daugelis, jei ne dauguma, buvo dar stipriai iš praeities veikiami lietuviškos kultūros, įvairių "antiponiškų" tradicijų, dažniausiai dar patys mokantys, suprantan-

tys ar prisimenantys lietuviškai kalbėjusius savo tėvus, senelius ar prosenelius, linko vadintis neutraliai — vietiniais, čionykščiais (tuteišiais) ir pan. Įvairių valdžių prievartauti ir dabar jie negali atskirti savo tautybės nuo tikybos ir pilietybės.

Iki XIX a. septintojo dešimtmečio apie kokius nors lenkų plotus į šiaurės vakarus nuo Vilniaus ar kitur dar niekur nekalbama. Lenkų kalba tebuvo tik kaip dvaro, bažnyčios, šlėktos ir miesto kalba. P. Kepeno iniciatyva 1857 m. vietos dvasininkų surinktais duomenimis, net dabartinė Vilnijos lenkų "sostinė" — Nemenčinės apylinkė — traktuojama kaip ištisai lietuviška. Lenkiškai kalbėta tik "miestelyje ir klebonijoje"¹⁸. Grynai lietuviškų būta ir Pabradės, Sužionių, Pabėrės apylinkių. Mišriai ar pramaišiu lietuviškai ir gudiškai ar lenkiškai kalbėta jau Vėrkų, Riešės, Karvio, Dūkštų, iš dalies Máišiagalos, Kernavės ir Dubingių apylinkėse.

Kalbų padėčiai pažinti nemaža medžiagos duoda ir 1872 m. ekonominė anketa, į kurią atsakė vietos valdininkai ir mokytojai (daugiausia, matyt, rusai). Pavyzdžiui, Riešės valsčiuje vietos gyventojai daugiausia kalbėjo lenkiškai ir lietuviškai ("žemaitiškai"), retkarčiais — gudiškai ("lietuviška rusų kalba")¹⁹; Máišiagalos — lenkiškai ir gudiškai (dalis Geišikių gyventojų prisimena jų tėvus persikėlus nuo Vitebsko ir Polėsės)²⁰; Nemenčinės — kai kur šeimose pradėta kalbėti lenkiškai, iš dalies gudiškai, tačiau viešai ir susibūrimuose daugiausia girdėta kalbantis lietuviškai ir iš dalies rusiškai²¹; Pabėrės — lenkiškai ir lietuviškai²²; Iňturkės — lenkiškai, bet daugiausia lietuviškai²³; Vėvio — daugiausia lietuviškai, į pietryčius ir gudiškai, o bajorai lenkiškai²⁴; Širvintų — tik lietuviškai²⁵ ir t.t.²⁶.

1890 m. A. Pliaterio surinktais ir Anonimo (J. Rozwadowskio?) paskelbtais duomenimis, smarkiai šoktelėjo lenkiškai kalbančių gyventojų skaičius Nemenčinės (3/4) ir Máišiagalos (3/5) valsčiuose ir — iki pusės — Pabėrės valsčiuje²⁷. Dvikalbių žmonių su antrine lenkų kalba sparčiai pradėjo rasti apie Dūbingius, Jėniškį, Giedraičius, Iňturkę, Bijūtiškį, Širvintas ir kt. XX a. pradžioje iš neoficialių laikraščių pranešimų matyti, kad lietuviškai kalbančiųjų apie Dūbingius ir Jėniškį sumažėjo iki pusės (buvo 5/6), Pabėrę — iki 1/3 (1/2), Nemenčinę — iki 1/3, Máišiagalą — iki 1/3 (1/5)²⁸.

1957–1964 m. ekspedicijų metu Nemenčinės, Pabradės, Sužionių, Pabėrės, Nemenčinės apylinkėse dar buvo rasta lietuviškai mokančių senelių, gimusių XIX a. septintajame, aštuntajame ar devintajame dešimtmetyje. Jų jaunystės metais kalbėta tik lietuviškai. Dar daugiau sutikta žmonių, prisimeinančių, kaip tėvai, susiję su kaimynais, kalbėdavę tik lietuviškai, kaip norėję lietuviškų mokyklų, bet lenkų okupacijos metais jų ne tik negavę, bet ir viešai lietuviškai kalbėti buvo uždrausta. Ypač pavojinga lietuviškai kalbėti buvę Máišiagalos, Nemenčinės miesteliuose ir Vilniuje dėl agresyviai nusiteikusių šovinistų miestiečių. Senieji švenčioniškiai ne kartą pasakojo, jog važiuojantiems į Vilnių turgun ar į atlaidus didžiausias vargas būdavę pervažiuoti per Nemenčinės miestelį, nes labai puldavę sulenkėję fanatikai. Ukmergiškiams ir širvintiškiams tokią baimę kėlė sužūlėję Máišiagalos šovinistai. Ne vienas nemenčiniškis tvirtino, kad riba tarp vietinės lenkų ir paprastosios (gudų)

kalbos buvusi Neris, t.y. Neriės kairiajame krante žmonės kalbėję paprastai ("poprostu, poprostemu"), o dešiniajame jau — lenkiškai. Greta Nemenčinės prie pat Neriės esančiame Karvėliškių kaime 1964 m. sutikta 82 metų senutė, dar padainavusi lietuviškai dainelę, pasakojo, jog kai kurie kaimynai jau buvo pradėję šnekėti gudiškai, bet, kaimynų sugėdinti, perėję prie lenkų kalbos. Tėvai gerai mokėję ir neretai lietuviškai dar kalbėję tarpusavyje. Ji iš mažens irgi mokėjusi, bet per laiką lietuviškai pamiršusi.

Lenkų kalbininkė H. Turska, tarpukario metais tyrusi lenkų kalbos kilmę Lietuvoje XIX a. antrojoje pusėje, konstatavo gana staigų periferinės lenkų kalbos vartojimo protrūkį tarp kaimo žmonių. Neretas lenkiškai pradėjo šnekėti jau suaugęs, dorai tos kalbos nemokėdamas. Šį reiškinį ji buvo linkusi aiškinti savaiminiu kultūringos kalbos poreikiu, nematė socialinių to reiškinio šaknų. Kad savimonės ir kalbų vartojimo lūžis vyko apie XIX a. devintojo dešimtmečio vidurį, rodo ne vienas faktas. Nemenčinės apylinkės Piliakalnio kaimo broliai Barkovskiai, gimę apie 1880 m., gerai prisiminė, kaip tėvai su jais iš pradžių iki 5–7 m. kalbėję lietuviškai, o paskui pradėję kalbėti tik lenkiškai. Ažulaukės kaimo gyventojas J. Sinkevičiaus (g. 1881 m.) prisiminimai irgi panašūs. Nors šeimose tėvai jau pradėję kalbėti lenkiškai, bet su kaimynais ir savo gyvuliais kalbėjo tik lietuviškai. Šalčininkų apylinkės Kaniūkų kaimo gyventoją A. Lašakevičių (g. 1886 m.), sulaukusį 8 ar 9 metų, tėvas norėjęs išleisti piemenauti, bet tuo metu kamynai iš kitų kaimų pradėję labai gudauti, o jis gudiškai dar nė žodžio nesupratęs. Tuomet jį pasamdė į Benekáinių apylinkės Kiemėlių kaimą, kur dar beveik visi tebekalbėję lietuviškai.

Apskritai tuo metu žmonėms labai daug reiškė autoritetingo asmens (dvasininko ar dvarininko) nuomonė, jo žodis. Slavėjimo virusas vargu ar būtų taip sparčiai plitęs, jeigu Lietuvos gyvenimo nebūtų tvarkę svetimieji ir svetimųjų interesams atstovaujantys asmenys. Kaip daug žmonėms reiškė asmeninė dvasininko pozicija ir laiku pasakytas žodis, rodo Rytų Lietuvos švietėjo, poeto, kalbininko K. Jauniaus mokslo draugo iš Peterburgo dvasinės akademijos laikų, kirdeikiškio kun. S. Gimžausko (1845–1897) kultūrinė veikla. Būtent S. Gimžausko, 1884–1892 m. kunigavusio Valkiniškuose, dėka ši parapija išliko nesuslavėjusi. 1976 m. ekspedicijos dalyviams tai patvirtino patys gyventojai. Valkiniškų parapijos dabartinės kartos tėvų ir senelių tvirtinimu, to meto (XIX a. pabaigos) valkininkiečiai, kaip ir gretimų dabar smarkiai sugudėjusių Pāluknio, Rūdninkų, Pabėržės ir Eišiškių parapijų lietuviškai kalbantys žmonės, pradėję gudauti, ėmę stengtis kalbėti nelietuviškai, t.y. gudiškai ar lenkiškai sulenkėjusių kunigų ar dvarininkų skatinami. Jeigu kun. S. Gimžauskas tuo metu jų pastangų asmeniškai ir viešai per pamokslus nebūtų išpeikęs, Valkiniškų parapija tap pat būtų sulenkėjusi.

Išidėmėtinas ir Butrimonių parapijos (buv. Beniakáinių filijos) likimas. Vietos žmonių pasakojimu XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje visa Butrimonių apylinkė dar buvusi grynai lietuviška. Butrimonių miestelyje lietuviškai nekalbėjęs tik vienas — užkurys Vasiukevičius. Gudauti žmonės tik pradėję. Lietuvių kalbos ypač nekenčęs Rėkliškių dvarponis. Kai 1905 m. į Butrimonis atkeltas lietuvis kunigas Budra pradėjęs sakyti lietuviškus pamokslus, sufana-

tinti ir dvarponio suagituoti lietuviškai tebekalbantys parapijiečiai ėję mušti kunigo, manydami, jog nuo "pagoniškos lietuvių kalbos" gina "lenkų tikyba" ir bažnyčią". Deja, XX a. pradžioje kunigo Budros kreipimasis neišsižadėti lietuvių kalbos daugelio žmonių jau nepaveikė, nes jų savimonės lūžis buvo įvykęs anksčiau.

Taigi antroji visuotinio slavėjimo banga, ypač įsibėgėjusi XIX a. gale ir XX a. pradžioje, apėmė dar didesnius Pietryčių Lietuvos plotus. Slavėjimas smarkiai pasistūmėjo nuo Vilniaus į pietus, vakarus ir šiaurę.

Nežinia, kas šiandien būtų likęs iš visos Lietuvos, jeigu nebūtų radęsi žmonių idealistų, ją prikėlusią antram gyvenimui ir kovai dėl išlikimo, jei 1918 m. nebūtų atsikūrusi nepriklausoma Lietuva. O pati polonizacijos užuomazga Pietryčių Lietuvoje buvo išplėsta ir įtvirtinta lenkmečių bei sovietmečių.

Literatūra

1 T u r s k a H. O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie. Wilno, 1939.

2 Vilniaus miesto istorija, Vilnius, 1968. P. 214.

3 Księga metryk chrześtnych kościoła Ławaryskiego. 1702—1729. 1966 m. ekspedycijos metu gauta pasiskolinti iš Lavoriškių apylinkės Adomaičių kaimo gyventojų A. Jankovskio (buv. agronomo).

4 Z i n k e v i č i u s Z. Lietuvių kalbos istorija. Lietuvių kalba XVIII—XIX a. Vilnius, 1990. T. 4. P. 16. Taip pat j o. Rytų Lietuva praeityje ir dabar. V., 1993. P. 96.

5 L u k š i e n ė M. Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje // Pedagogikos darbai. T. 4. Kaunas, 1970. P. 68 t.t.

6 V i d m a n t a s E. Rytų Lietuvos lenkinimas (XIX a. pab. — XX a. pr.) // Voruta. 1990. Nr. 4(7). P. 3.

7 Ведомости о костелах и монастырях епархии. 1827 г. Lietuvos Centrinis istorinis archyvas. F. 694. Ap. 769. L. 1.

8 Ведомости ...L. 8—10, 17—21, 25.

9 Ten pat, L. 16.

10 Ten pat. L. 15.

11 Ten pat. L. 14.

12 Ten pat. L. 23.

13 Ten pat. L. 5—7.

14 B a l i ņ s k i M., L i p i ņ s k i T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. Warszawa, 1846. T. 3. P. 122—123.

15 S y r o k o m l a Wl. Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna. Wilno, 1960. T. 2. P. 58.

16 B a s a n a v i č i u s J. Vilniaus lietuviai ir "lenkai" statistikos šviesoje. // Viltis, 1908. Nr. 127(162).

17 V i d m a n t a s E. Min. veik. P. 3.

18 Žr.: Vilnius ir Vilniaus kraštas. Kaunas, 1932. P. 75.

19 Сведения о состоянии сельского хозяйства и промышленности. Vilniaus universiteto Rankraštynas. A. 64. Nr. 11. 243. L. 3.

20 Ten pat. A. 64. Nr. 11. 238. L. 1.

21 Ten pat. A. 64. Nr. 11. 251. L. 2.

22 Ten pat. A. 64. Nr. 11. 252. L. 1.

23 Ten pat. A. 64. Nr. 11. 253. L. 1.

24 Ten pat. A. 64. Nr. 11. 207. L. 3.

25 Ten pat. A. 64. Nr. 11. 240. L. 7.

26 Plačiau žr. V i d u g i r i s A. Dėl kalbų kontaktavimo Pietryčių Lietuvoje // Lietuvių kalbotyros klausimai. T. 23. Kalbų kontaktai Lietuvos TSR. Vilnius, 1983. P. 53—55.

27 A n o n i m. Obszar języka litewskiego w gub. Wileńskiej // Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. Kraków, 1898. T. 3. P. 11–13.
28 B / a g d o n a s / J. Lietuvių padėjimas Vilniaus vyskupijoje // Viltis, 1908. Nr. 115(150).

ZU ZEITABSCHNITTEN DES FRÜHEREN SLAWISCHWERDEN IN SÜDOSTLITAUEN

Zusammenfassung

Es werden zwei Perioden des massenhaften Slawischwerden in Südostlitauen unterschieden.

Die erste Periode dauerte vom Ende des 18. Jh. bis zur Mitte des 19 Jh. Sie begann als Reaktion auf die Aufteilungen des litauischen und polnischen Staates, besonders nach der 1. Aufteilung, als die Bildungsreform (1773) stattfand, die die Aufgabe gestellt hatte das litauische und das polnische Volk zu einem Volk zu vereinigen. Es wurden massenhaft polnische Pfarrschulen gegründet. Der schmerzlichste Schlag wurde der litauischen Sprache durch das Dekret 1787 versetzt, wonach in vielen Kirchen des Vilniuser Bistums anstatt der litauischen Sprache die polnische Sprache verwendet werden mußte. Allerdings hat sich bis zur 2. Hälfte des 19. Jh. nicht die protegierte polnische Sprache, sondern die weißrussische oder einfach genannt einfache Sprache ermächtigt, die sich traditionell durch unmittelbare (horizontale) Kontakte ausbreitete und während der Zarenokkupation eine gewisse Rolle der regionalen Sprache gespielt hatte. In dieser Zeit ging vor sich nicht die nationale, sondern nur die sprachliche Assimilation der Bevölkerung und umfaßte meistens den Kreis von Ašmena, den südöstlichen Teil des Kreises von Švenčionys, den mittleren Teil der östlichen Seite des Kreises Vilnius. Die Einwohner, ungeachtet ihrer Sprache, wurden Litauer genannt und sie nannten sich auch Litauer.

Die sogenannte polnische Sprache oder der periphere polnische Kulturdiakkt (genauer, die vom Adel gebrauchte, allgemeine polnische Sprache, im Laufe der Zeit durchtränkt mit zahlreichen Litaunismen und den Elementen der weißrussischen Sprache) verbreitete sich in Litauen einige Jahrhunderte senkrecht von dem höchsten Stand, über den mittleren bis zum niedrigen, bis sie sich in der 2. Hälfte des 19. Jh. zum stürmischen Prozeß der Polonisierung ergoß, der nicht nur die Sprache, sondern auch die Nationalität umfaßte. Dieser Prozeß — der zweite Abschnitt des massenhaften Slawisierung —, angefangen als Reaktion gegen die Russifizierung, wandte sich seit der Mitte der achtziger Jahre des 19. Jh. mit ganzer Kraft auch gegen die von dem Zaren verfolgte litauische Sprache und die Nationalität. Seit dieser Zeit begann man alle anderen Sprachen für polnische Dialekte zu halten, und die Katholiken, ungeachtet denen, welche Sprache sie auch sprachen, wurden Polen genannt.